

ÚJFALUSI NÉMETH JENŐ

ÉTIENNE DE LA BOÉTIE – A TOLERANCIA HATÁRÁN

A százéves háború nem csupán megkérdőjelezte, de sok vonatkozásban fel is lazította a feudalizmus évszázadok során kikristályosodott, szorosan hierarchizált viszonyrendszerét,¹ működési mechanizmusait. Az uralkodó osztályon belül megvalósuló átrétegződés, vagyis sorainak kiegészülése új emberekkel, a majdani taláros nemesség előhírmökeinek megjelenése, a középkori polgárság átalakulási folyamatának megindulása egyszerre jelentettek kényszert, és adtak új lehetőséget a rendszer belső dinamikájának alaposabb kiaknázására és egy új, bonyolultabb, de egyben nehezebben is tartható egyensúlyi állapot kialakítására. Mindebben nagy szerep jut az itáliai s talán burgundiai tapasztalatok hasznosítása révén is megerősödő államnak, amelynek egyre inkább öntörvényű fejlődése és önérdekeinek a különböző partikularizmusokkal szembeni érvényesítése mindannyiszor jogos félelmeket kelt, amikor ezek az érdekek nem anticipálják szinte evidens módon az ekkor már gyakran nemzetinek nevezett polgári érdekrendszer² is. Annál is inkább, mivel az állami önérdek rendszerint az uralkodó érdekeinek formáját öltötte, és személyét folytonos „dicsőítő fényudvar vette körül”.³

A csírájában már XI. Lajos (1461–1483), majd kifejlett formájában I. Ferenc (1515–1547) nevével fémjelzett (az új gazdasági, politikai és ideológiai tendenciákkal szemben rugalmas viszonyt kialakító, s bázisának szélesítésében azokat hasznosítani képes központosító) expanzív monarchia nemcsak tűrte, de el- és kisajátítva gyorsította is az itáliai polgárság által kialakított kultúra-, élet- és társadalomszemlélet franciaországi terjedését. A Sorbonne vaskalapos konzervativizmusával szemben támogatta a humanisták első „evangelista” generációját, pl. Erazmust, aki a *Balgaság dicsérete* mellett szerzője a *Keresztény fejedelemnek* is, vagy az Arisztotelész *Politikáját* fordító Lefèvre d’Étaples-ot, aki Guillaume Budével együtt a majdani Collège de France tanára,⁴ de hagyta megégettetni az Erazmust fordító Louis de Berguin-t (1529), majd később Étienne Dolet-t⁵ (1546). A feudalizmus megújításán, azaz a hűbériség maradványainak felszámolásán és a rendiség korlátozásán dolgozó monarchiának és a vele szövetséges csoportoknak a politikai ideológia kialakításához is szüksége van a humanizmus, reneszánsz és reformáció címszavakkal jelölt hatalmas kulturális és ideológiai mozgás szövetségére; csakhogy e mozgás olyan gazdasági és társadalmi folyamatok kifejezője, tudatosítója és erősítője, amelyek ilyen vagy olyan vonatkozásban magának a feudalizmusnak a létjogosultságát vonják kétségbe. A humanista reflexió következetesen kritikai természete a kifejezés-módtól függetlenül (s gyakran a szerzők kifejezett szubjektív szándékai ellenére) viszi őket néha meghökkentően nyílt és radikális következtetésekhez, erőteljesen

próbára téve a monarchia tűrőképességét. I. Ferenc és Navarrai Margit⁶ közismert kultúrappártolása ellenére Clément Marot, Rabelais, des Périers⁷ és mások önnön sorsukon tapasztalhatják a monarchia és a humanizmus problematikus viszonyának következményeit.

A monarchia és a humanizmus majdnem felhőtlen szövetségét a lutheri hitújítás franciaországi térhódítása kapcsán az ún. „plakátügy” szakítja meg 1534-ben. A király állásfoglalásra kényszerül. A hitújítás azonban, mint a helyenként feltűnő szkepszissel együtt (Des Périers: *Cymbalum Mundi*) a humanizmus logikus következménye éppen úgy, mint a politikai szféra „vallástalánítása” Machiavelli (*A fejedelem*) vagy La Boétie (*Költői beszéd az önkéntes szolgaságról*) munkásságában. Kálvin is ráérez erre, amikor szellemi és erkölcsi gyávasággal vádolja humanista mestereit (Lefèvre, Budé), mert szerinte félnék végiggondolni saját gondolataikat, s maradnak az óhit keretei között. Az ellenreformáció szerveződéi élcsapata pedig hajlamos a humanizmus, az új hit és az „ateizmus” egybemosására ellenségének tekintve mindhármát. Kálvin *Institutioja* és Loyola Ignác *Leiki gyakorlatok* című műve egyaránt Párizsban születik, amint a jezsuita rend is. A tridenti zsinat is csak annyiban igenli a humanizmust, amennyiben annak előbb jelzett továbbgondolásával szemben eszközként hasznosítható.

Az a kulturális és ideológiai konstrukció, amelyet a középkori „klasszikus” feudalizmus európai rendszerének szerves részét képező, de azon belül önálló arculattal rendelkező itáliai városállamok polgársága kialakít, pontosan a rendszer bekövetkezett strukturális válságának és a polgárság általános előretörésének következtében válhat ilhetojévé és modelljévé a válságra adandó válaszoknak.⁸

A franciaországi fejlődés sajátosságainak okait abban kell keresnünk, hogy az itáliai „modellel” való tömeges találkozás (a nemesség az itáliai hadjáratokban, a polgárság a megélenkült kereskedelem révén) viszonylag késői, és egyidejű a német-alföldi humanizmus meg a kolostori reformmozgalom radikalizálódó hullámába való bekapcsolódással. Ám mindez a francia feudalizmus sikeresnek ígérkező belső átrendeződési folyamatának kellős közepén történik.

A francia reneszánsz humanizmus első hullámának gyors és erőteljes kibontakozásában ennél fogva ugyanaz a központosító monarchia játszott döntő szerepet, amely a következményektől megriadva később zátonyra futtatta.

Mindezt előre kellett bocsátani, hogy megérthessük azon generáció – s benne Étienne de La Boétie – helyzetét, amelynek a század közepén kibontakozó tevékenységét a francia reneszánsz fénykorával szokás azonosítani.

Ez a generáció már készen kapta a század első felében megteremtett új iskolatípust, a szellemi élet mindennapos eszközévé lett könyvnyomtatást, a gyarapodó magánkönyvtárakat; az élet természetes részének tekintheti a felgyorsult információ-áramlást és az ennek következtében nemcsak földrajzi értelemben kitégult kulturális horizontot, amelynek eredményeként tudatuk és emberi-politikai-etikai magatartásuk szerves részét képezik a „régiek” (antik szerzők) gondolkodásra serkentő ismeretei, politikai, etikai és esztétikai normái. Az új életszemléletnek megfelelően tervezett kastélyok és városi paloták épülnek körülöttük, Boccacciot, Petrarcat, Navarrai Margitot, Rabelais-t, Maurice Scève-t⁹ olvashatják, ugyanakkor Erasmus mellett Loyola *Leiki gyakorlatait*, Kálvintól *A keresztény vallás tanításait* és Bonaventure Des Périers *Cymbalum Mundiját* is;

öröklük az ember kiteljesedésére épülő és egyben azt megvalósító egyetemes harmónia ideáját, de öröklük az egymást radikálisan kizáró konkrét ember-, társadalom- és köz hatalom-konceptciókat is: a tolerancia igényét éppen úgy, mint a választás elkerülhetetlenségének téziséit; az erős központi hatalom szükségességének tudatát ugyanúgy, mint a rádöbbenést az egyeduralkodó ember- és haladásellenes voltára. (Idézzük emlékezetünkbe Gargantua Picrochole elleni háborújának fejezeteit Rabelais regényéből.) A gazdag, de ellentmondásos kulturális és ideológiai örökség szelekcióra készített, a bármilyen irányú tovább lépés pedig döntést feltételez. A továbbépítkezés módját alapvetően az határozza meg, hogyan integrálódnak a felnövekvő nemzedék tagjai osztály- és réteghelyzetüknek megfelelően kialakított egyéni ambícióik megvalósítása céljából a konkrét társadalmi és ideológiai környezetbe.

E környezet legfontosabb vonása az, hogy a polgárság (főként Lyon) pénzére, a parlamentek taláros nemességére, a Rómától függetlenített humanista műveltségű főpapokra és az udvari nemességre támaszkodó központi monarchia II. Henrik alatt meríti ki belső lehetőségeit. A monarchia és a főpapság szövetsége Kálvin egyházalapítása után fokozta a protestánsok üldözését, és ez először a középpolgárság, majd a középnemesség tekintélyes részét idegenítette el a központi hatalomtól, amely képtelen megakadályozni a nagyhatalmi katonai vállalkozások és a növekvő belső elnyomás miatt felértékelődött feudális hatalmasságok politikai súlyának növekedését. Azok a gazdasági folyamatok (agrárforradalom, világszerte kiszélesedése), amelyek lehetővé tették a belőlük hasznot húzó birtokos nemesség és polgárság életformájának modernizálását, s egyben a központosítás anyagi hátterét is biztosították, a századközép táján egyre erősödő monetáris válság következtében meggyengültek. Tartományok egész sorában rendül meg a birtokos nemesség gazdasági helyzete, gyorsul a differenciálódás a parasztság soraiban, gyorsabb az átrétegződés a polgárságon belül mind a vertikális tagozódás, mind a regionális súlyponteltolódás vonatkozásában. A feszültségek feloldására vagy levezetésére a központi hatalom annál is kevésbé vállalkozhat, mivel Lyon és vele nagyjából egyidőben Toulouse pénzügyi élete összeomlik. Oka ez és következménye a Cateau-Cambrésis-i békének, amely végső soron II. Fülöp politikájának rendeli alá Franciaországot, főként ami az eretnokség elleni harcot illeti; – ez utóbbiról írta a spanyol uralkodó véleménye: „A vallás megváltoztatása nem történhet anélkül, hogy ne vonná maga után az állam és a társadalom változását, és gyakran a szegények, a lusták, csavargók veszik fel ezt a zászlót, hogy elhódítsák a gazdagok javait.” Az anakronisztikus lovagi tornán halálos sebet kapott királynak „nem volt ideje kirobbantani a vallásháborút”, amely egyszerre hordozta magán a központi hatalom ellen irányuló feudális hatalmi harcok és az osztályháború jegyeit.¹⁰

Az 1559-hez vezető gazdasági-politikai folyamatokból 1546–1548 körül, amikor a *Költői beszéd az önkéntes szolgálásról* íródik, és a Pléiade nagy nemzedéke indul, még alig érzékelhető valami. II. Henrik I. Ferenc politikája folytatójának tűnik, sőt újabb lépéseket tesz a központosított monarchia szervezeti megerősítésére egyszerre segítve a polgárság fejlődését és a feudális uralkodó osztály érdekeinek védelmét, – az utóbbi szolgálatába állítva az előbbit. A társadalom különböző jellegű osztályai és rétegei közötti ellentétek látszólag sikeresen rendelkeznek alá a belső stabilitás igényének és a monarchia nagyhatalmi

érdekeinek. Ez utóbbiak teszik majd lehetővé, hogy a spanyol politikához kötődő tridentinai határozatai késve és kompromisszumok árán érvényesülhessenek, viszont éppen a belső stabilitás igénye teszi nagyon is következetessé és brutálissá a hugenották üldözését, de minden letről jövő ellenállás elnyomását is, mint ahogy azt a sóadó miatt kitört Guyenne-i lázadás éppen Montmorency által végrehajtott kegyetlen megtorlása mutatja, s amellyel nem mulasztották el összefüggésbe hozni La Boétie zsarnokellenes művét.

A változás tehát csupán annyi, hogy a központi hatalom a korábbinál erősebben helyezi a hangsúlyt a belső stabilitás megőrzésére, (s az őt támogató, nevezzük így: szélesebb koalíción belül) erőteljesebben támaszkodik a „kard nemesség” udvari nemességgé átalakuló rétegeire, a „taláros nemesség” ez utóbbihoz hasonló csoportjaira, a katolikus papságra és egyes arisztokratákra, vagyis egy kifejezetten feudális, de ideológiailag nyitott „kis koalícióra”.¹¹ Maga a központi hatalom azonban még így is reális és Franciaország jövője szempontjából döntő értékek megtestesítője, lévén hogy a protestantizmus által megfogalmazott demokratikus alternatíva a történelmi korlátok és a belső erőviszonyok miatt egybemosódik a nemesi ellenállási törekvésekkel. Az uralkodó ideológia katolikus, de világi jellegű: messzemenően felhasználja a reneszánsz humanizmus vívmányait a feudalizmus világán belül lezajlott belső társadalmi változások elismertetésére, de elutasít minden „szélsőséget”, minden valóban radikális végkövetkeztetést. És a maga ideológiai, politikai és intézményes valóságában ilyen radikális végkövetkeztetés a kálvinista reformáció.

1546 és 1548 között még szembe lehet nézni azzal a nagyon is problematikus viszonytal, amely megszüntethetetlenül jellemezni fogja az egyre markánsabb formát öltő s természeténél fogva kizárólagosságra, ha úgy tetszik totalitarizmusra törekvő abszolutisztikus modern állam kapcsolatát az őt létrehozó és fenntartó társadalommal. Fogalmilag – eufemizmusok használata nélkül megragadható a hatalom koncentrálásának vagy még inkább az egy személyben koncentrált hatalom működésének mechanizmusa, évszázados érvénnyel rá lehet mutatni természetellenes voltára, és fel lehet szólítani megfékezésére.¹²

1561-ben a lappangó polgárháború hónapjaiban az absztrakciónak ez a szintje már-már anakronisztikus.¹³ A kérdés nem az, hogy milyen a hatalom jellege, hanem hogy mit kell cselekednie, azért hogy a két táborra szakadt és a többi központosított monarchiával szemben meggyengült ország össze ne omljon. A monarchia olyan, amilyen; a fontos az, hogy a „jó” oldalon állva erős legyen vagy erősnek mutakozzon a „nemzet” érdekében. Ami 1546–48-ban a társadalmat maga alá típró, néptől elidegenedett, azon élősködő közhatalomként jelenik meg, az 1561-ben – a *Javaslat a viszályok megbékítésére* írásakor – a „közös nemzeti érdek” képviselője akkor is, amikor a katolikus egyházi reform megvalósítását neki kellene kieszközölni, akkor is, amikor a protestáns papok és tisztségviselők megsemmisítését tőle várják. Akkor tekintik élősködőnek, ha nem foglal állást és nem cselekszik elkötelezetten.

La Boétie két írása a totalitarisztikus államhoz való viszony két tipikus változatát képviseli; a nyílt elutasítást az emberre, az emberiségre vagyis a nembeliségre hivatkozva, és a hallgatóságos elfogadást a nemzet, a vallás vagy egyszerűen a tulajdonnal rendelkező, következképp az ellenfélnél „értékesebb” emberek nevében.

Étienne de La Boétie¹⁴ neve három vonatkozásban ismert: mint a humanista barátság egyik nagyszerű példája – s ez Montaigne-hez fűzi-, mint a modern európai kultúra korai és éles, ám ugyanakkor elemző, zsarnokellenes vádbeszédének írója és mint a tolerancia előfutára.

Szerzőnk 1530. november 1-én született Dél-Nyugat-Franciaországban egy Périgueux melletti virágzó reneszánsz kisvárosban, Sarlatban. Apja művelt taláros nemes, Périgord tartomány helyettes „udvarnagya”, amolyan főügyész-helyettes. Mivel korán meghal, fia neveltetését egy jogban és teológiában jártas nagybácsi és keresztapa biztosítja. Így azután a tíz éves gyermek a görög-római antikvitás és általában a klasszikus kultúra bűvöletében bontakoztatja ki szellemi képességeit, annál is inkább, mivel Sarlat püspöke, Nicolo Gaddi (a Mediciek unokatestvére) amolyan kis „Athént” szeretett volna csinálni a városból.

A városon kívül talán Bordeaux-ban, esetleg Bourges-ban tanult,¹⁵ és Orléans-ban, ahol jogot hallgatott és megszerezte fokozatait. A párizsi után az orléans-i volt a legszínvonalasabb francia egyetem, jogtudományi vonatkozásban meg egyetemesen is a legkiválóbbak egyike. Tanára volt Anne du Bourg,¹⁶ diáktársa François Hotman.¹⁷ Stílusideálja Ciceró. Amikor 1553. szeptember 23-án megszerzi a licenciátust, már évek óta titokban terjed *Az önkéntes szolgaságról* 1548 és 1553 között írt műve. II. Henrik korengedményével huszonöt éves kora előtt tanácsosi állást vásárol a bordeaux-i parlamentben, és hivatalát 1554. május 17-én már el is foglalhatja. A nálánál több mint két évvel fiatalabb Montaigne 1557-ben lesz kollégája és barátja.

Párizs, Rouen, Toulouse után (1462-től kezdve) a bordeaux-i a negyedik parlament, és hatásköre egész Guyenne tartományra kiterjed. Az ítélkezési feladatokon túl e parlament hatáskörébe tartozott a királyi rendeletek „törvényességének”, vagyis a helyi szokásokkal összeegyeztethető voltának a megállapítása. E sajátos alkotmányjogi szerepkör már Machiavelli érdeklődését is felkelti, de nem fogja elkerülni Montesquieu¹⁸ figyelmét sem. A politikai szerep megnövekedésének egyik közvetlen oka a lappangó, majd nyílt vallásháború. Megemlítendő, hogy már 1550 táján bármely rend tagjai pályázhatnak itt különböző beosztásokba.

Politikai szerepet La Boétie először 1560-ban kap, amikor az udvarba küldik bordeaux-i kollégái érdekeinek képviselőjeként. Ekkor ismerkedik meg IX. Károly és anyja, Medici Katalin okos toleranciájáról ismert kancellárával, a humanista Michel de L'Hospitaltal. Az ő megbízásából kell majd megértetnie a Guise-ekkel rokonszenvező bordeaux-i parlamenttel a vallási türelem szükségességét, vagyis képviselnie az 1561. január 30-i királyi rendelet szellemét, amely korlátok között ugyan, de engedélyezi a protestánsok számára vallásuk gyakorlását. Ő jelenti be azt is, hogy országos zsinatot és hitvitát rendeznek Poissyban Guise kardinális és Théodore de Bèze részvételével. Még 1561 szeptemberében a királyi helytartóval együtt megpróbálja érvényesíteni a rendeletet és lecsillapítani a zavargásokat Guyenne tartományban. Az erőfeszítéseket sem helyi, sem országos szinten nem kíséri siker. Így tulajdonképpen a protestánsok fizikai biztonságának védelmét kellene szolgálnia a Michel de L'Hospital sugalmazta 1562. január 17-i újabb rendeletek.

A *Javaslat a viszályok megbékítésére* ahhoz a tanácskozáshoz kapcsolódik, amely ezt a rendeletet készíti elő. Keserű tapasztalatok tanulságai összeg-

zódnek ebben az írásban: a felekezeti fanatizmus és az állami terror egyaránt kártékony. Ideálja egy a katolikusokat és protestánsokat összebékíteni képes megreformált nemzeti jellegű katolikus egyház¹⁹. François de Guise katonái azonban tömegmészárlást rendeznek Vassyban 1562. március 1-én, s a polgárháború ezután már megállíthatatlan. A türelmet hirdető, de királyához hű La Boétie a belháború áldozata lesz: tizenkét bordeaux-i tanácsos egyikeként közvetítő szándékkal egy 1200 fős katonai különítményt kísér el a város felé előretörő protestánsok megállítására, s a táborban éri a pestis vagy a vérhas. Montaigne sógora Bordeaux-ba próbálja hozni, de a várostól néhány kilométerre az odaérkező íróbarát karjaiban hal meg 1563. augusztus 18-án.

Mint barátja szellemi végrendeletének végrehajtója, mindent közzétett 1570-től kezdve (részben az esszék közé iktatva), amit a hagyatékból helyesnek vélt nyilvánosságra hozni – vagyis mindent, ami politikamentes volt. Ez utóbbiakat azonban túl kockázatosnak vélte „egy ilyen egészségtelen kor súlyos és durva levegőjére bízni”.²⁰

A szépirodalmi művek (28 latin nyelvű humanista vers, egy 29 és egy 28 szonettből álló műcsoport, Ariosto *Őrjöngő Rolandja* 32. énekének adaptációja és az ezt kísérő költemény), valamint a különböző fordítások jó része megtalálható a Paul Bonnefon által kiadott gyűjteményes kötetben. (*Oeuvres complètes d'Estienne de La Boétie*, Paris–Bordeaux, 1892, Slatkine Reprints 1967.)

Mindezek azonban másodlagos jelentőségűek *Az önkéntes szolgálásról* írt „költői beszédhez” és „a viszályok megbékítésére” szánt *Javaslat*hoz képest.

Az egyértelműen zsarnokellenes *Költői beszéd*től a *Javaslat*ig bizony hosszú idő telik el. Tizenöt illetve (ha az előbbit 1548-ra datáljuk) tizenhárom év, ebből nyolc és fél a Guyenne tartomány központjában működő bordeaux-i parlamentben. Ha hihetünk Montaigne-nek, és fordításait meg verseit ifjúkorában írta, akkor legalábbis az 1562. évet közvetlenül megelőző utolsó években La Boétie irodalmi munkássága erőteljesen lecsökkent. A személyiség politikai szerepe viszont (úgy tűnik, nem annyira hivatalából, mint inkább tekintélyéből következően) látványosabbá vált. Korábban már szóltam arról, hogy 1661 márciusában hivatalnoktársai gázsijának ügyében Párizsba küldik, ott megismerkedik Michel de l'Hospitallal, a királyi kancellárral, aki általa ajánlja a harcosan katolikus bordeaux-i parlament²¹ figyelmébe a kiadásra kész áprilisi türelmi rendelet alkalmazását.

Október 8-án a navarrai király helytartója Burie amolyan végrehajfási utasítás értékű rendelkezést bocsát közre. Többen, (köztük Paul Bonnefon, a legtekintélyesebb La Boétie szakértő) úgy gondolták, hogy e szöveg stílusa, logikája La Boétie szerzőségét valószínűsíti, amit két tartalmi mozzanat látszik cáfolni: Burie körútja során La Boétie próbálja a helytartónál kiharcolni, hogy adják vissza a katolikusoknak a hugenották által elfoglalt templomokat, és a *Javaslatban* is elutasítja a gondolatot, hogy a protestánsoknak templomokat engedjenek át. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a rendelkezés formába öntését rábízták, még ha nem is értett minden pontjával egyet, amin azért sem kell csodálkoznunk, mert Burie legalábbis szimpatizált a kálvinistákkal, La Boétie pedig meggyőződéses katolikus. A *Mémoires sur la pacification des troubles (Javaslat a viszályok megbékítésére)*²² mindenképpen ez után az epizód után

születhetett, és végső formába öntésére 1561. november 15. előtt nem kerülhetett sor, mert a katolikusok cahors-i vérengzéséről említés esik a szövegben, de 1562. január 3. előtt el kellett készülnie, ugyanis tartalma és néhány egyértelmű retorikai fordulat jelzése szerint az e napon kezdődő törvényhozási joggal felruházott gyűlésen hangzott el vagy hangozhatott el, esetleg írásban terjedt. Ez látszik a legrealisabb datálásnak,²³ ugyanis ha későbbre, 1562. végére tesszük a keletkezői időt, mint François Hincker, akkor a szövegszerkesztés egész logikája elvész.

Éppen úgy deliberatív szöveg ez, mint a *Költői beszéd*, de nagyon földközeli pragmatikus célok érdekében, teljesen klasszikus retorikai helyzetben: egy alternatívában megfogalmazott döntés (törvénybe iktassuk-e vagy ne az *interim*-et) meghozatala ellen érvel, egy másik javaslatot állítva előtérbe. Magának a tanácskozásnak a célja olyan határozat, amelynek megvalósítása megszüntetné a viszályok következtében kialakult zavargásokat, de megbékítene a viszálykodó feleket is: a koegzisztencia biztosításával Michel de L'Hospital sugallatára, a vallási újraegyesítéssel La Boétie javaslata szerint. Ez indokolja a *Javaslat a viszályok megbékítésére* címet.

A *Javaslat* lényegét a vallási türelem politikailag megindokolt elutasítása bázisán a katolikus újraegyesítés érdekében megfogalmazott egyházi, egyházpolitikai és politikai reformok adják.²⁴ És ez egy lényegesen konzervatívabb gondolkodóról árulkodik, mint a *Költői beszéd* írója volt. Szükségét is érzi a szöveg mindhárom kiadója, Bonnefon, Hincker és Smith egyaránt, hogy mintegy a szerző nevében magyarázkodják. Mindenekelőtt a vallási türelem teljes hiánya kell visszatetszést egy olyan szerző részéről, aki „az ember szabadnak született” tézis megfogalmazója volt.

Csak hogy 1546–48-ban még a humanista kozmopolitizmus nevében, vagy legalábbis talajáról vehette szemügyre a társadalom és az állam viszonyát; 1561 végén megsejthetővé lesz, hogy e viszonyt hosszú időre háttérbe szorítja és torzítja az államok közötti viszony kérdése, és évszázadokra ez fog a középpontba kerülni a nemzet és állam viszonyának formájában. És ez egy teljesen más szempont. Ilyen összefüggésben bármilyen nevetséges is a „varangyokról, liliomokról, szent tégelyről és aranyláng lobogóról” font mesék szövedéke, hinni kell benne; ha másért nem, a nemzeti költészet kifejlődése szempontjából, ugyanis a nemzeti mítosz részét képezik. De fontosabb ennél a tudat, hogy Isten a „mi” nemzetünket (királyunkat, királynőnket, elnökünket, imámunkat) támogatja Doberdónál, Lipcsénél, a Falkland-szigetekenél vagy az Arab-öböl partjain; fontosabb a formálódó kapitalizmus tipikus formációjának, a nemzet és a transzcendencia kapcsolatának tudata, amely formailag az egy uralkodó, egy nemzet, egy vallás tézisben ölt testet. S a vallás biztosítja az egyetemessel való kapcsolatot az uralkodó és a nemzet partikularizmusával szemben. Kevés gondolkodónál tapintható ilyen világosan az új fejlemények okozta veszteség. Mert hiszen a protestánsok fő bűne az, hogy meggyöngítik (a zavargások és megosztottság tényével) a formálódó francia nemzetet az angolokkal és a Habsburg–spanyol császársággal szemben. Vagyis az ember szabadnak születik: de a nemzet keretei között. És ez a királyra is vonatkozik, hisz „Furcsa lenne, ha a király mintegy bérként szedné a tizedet azért, mert magára hagyta a közösséget... miközben szeme előtt dől össze egész állama, és minden szétzilálódik”.²⁵

Az új kontextusban az állam és az egyház kapcsolata a zsarnokság igazolásán túli szerepet kap: a nemzet más nemzetekkel szembeni létének igazolását. A másképpen gondolkodók tehát „szükségképp” Erzsébet királynő eszközei (bár erről nyíltan nem esik szó). A más vallású tehát valamiképpen más nemzethez is tartozik. Mert a két vallás egy nemzetben egymással állítja „szembe a király alattvalóit”. S a széthullott társadalom „szerteszórt cserepei” többé nem a zsarnokságnak köszönhetik létüket, hanem azoknak, akik protestálnak. Mert hisz az ellenfél (a spanyol? az angol?) alig várja, hogy lecsapjon. És mint ahogy a nemzetek léte egymást kizárja, „a másik vallás hívei nem lehetnek az igazi Egyház kebelében, amelyből csak egy van, vagy ő maga nincs”. A másik vallás tanai tehát szükségképpen hamis tanok, hívei pedig büntetendők. De van egy fontosabb ok is a türelmet elutasítandó: „Franciaország még nem volt annyira rendkívüli helyzetben mint most; s mint ahogy nem szabad végső próbára tenni erőnket, nem szabad a végsőig feszíteni a húrt a nép királyhűségét illetően sem.²⁶ Nincs kínosabb és veszélyesebb a vallási nézeteltéréseknél. Polgártársakat választ el egymástól, szembeállít szomszédot, barátot, szülőket, testvéreket, apát fiával, férjet asszonyával; megszakít eljegyzéseket, feldúl házasságokat, rokoni kapcsolatokat semmisít meg, semmibe veszi a barátság szent jogait, behatol a szívek mélyébe, hogy a baráti érzést kiölje onnan, és gyökeret verjen helyette az olthatatlan gyűlölet”.

A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy a vallási türelmetlenség indoka legkevésbé maga a vallás, hiszen a két vallás engedélyezése következtében kialakuló virtuális polgárháborús állapot helyett „helyesebb volna vallást cserélni, mégpedig azonnal és egyértelműen”. A racionális érv dominál tehát: majdnem mindegy, hogy melyik, de egy vallása legyen egy nemzetnek... S ha a többség katolikus, legyen hát ez a katolikus vallás. De ezt is Machiavelli módjára racionálisan eszközként célszerű kezelni a másik feletti győzelem érdekében. Nem az ultramontán,²⁷ hanem az államnak alárendelt gallikán egyház győzelméről van itt szó.

A továbbiakban már csak az a fontos, hogyan lehetne a legkevesebb vérontással, a legkevesebb szenvedés okozásával újraegyesíteni vallási szempontból Franciaországot. Erre szolgálnak a *Javaslatok*, amelyek leglényegesebb része az egyház reformját érinti. Francia nyelven és nem latinul (ami önmagában is eretnekség) a laikus politikus tesz javaslatokat arra, hogy dogmatikai kérdésektől eltekintve minden protestáns bírálatot és javaslatot építsenek be a katolikus vallásgyakorlatba, az egyházszerzésbe. Ezt azután teszi, hogy az egyházat ért etikai bírálókat elfogadja. Az eredmény az egyház őskeresztényi tisztaságához való visszatérés és a különálló református egyház létének értelmetlenné válása lenne.²⁸ A reformokat az a remény táplálná, hogy az elszakadtak visszatérhessenek az ősi és mégis új egyházba. Addig azonban valóban toleránsnak kell lenni velük szemben, tisztelni hitüket. Ugyanolyan természetű humanista illúzióval találkozunk itt, mint a *Költői beszédben*: az emberek azt teszik, aminek racionális ésszerűségét, tehát etikáját belátják. Ezért elégséges szerinte a renitens hívőket pénzbírsággal sújtani, és csak a tisztségviselőket célszerű „kötél általi halállal” büntetni, nekik ugyanis világi értelemben vett érdekük fűződhet a vallási különálláshoz. S bármilyen furcsa nekünk, de a mai konfliktusos világban kialakult gyakorlattal szemben is humánus például az a tanács, hogy büntessék főként

a lázadók vezetőit, hagyjanak riasztó példákat is okulásul, de ritkán romboljanak le lakóházakat és fosszanak meg városokat falaiktól”.

Vallási szempontból nézve már-már a cinizmust súrolja racionalizmusa: „a semleges és nem lényegbe vágó, ám a protestánsok által elfogadhatatlan vagy vitatott dolgokhoz nem kell ragaszkodni” – mondja, és hozzáteszi, hogy a lényegi kérdésekhez úgy sincs köze a két vallás hívei kvázi összességének, hiszen ezekről a teológusok szűk köre vitázik.

Az ideiglenes türelem, az 'interim' elfogadásának vagy elutasításának kérdése szerinte egyértelműen politikai kérdés, lévén, hogy ha lesz ökumenikus zsinat, és elhatároz valamit, az államnak kell rendelkeznie a politikai akarattal, hogy elutasítsa, vagy ha elfogadta, végrehajtsa azt. S különben is, az egyház dogmatikai kérdésektől eltekintve nemzeti egyház, erkölcsi állapotáért az állam, az uralkodó felel. Az egyház reformjára vonatkozó döntések az egyház reformpárti tisztségviselőinek beleegyezésével állami feladatot jelentenek, meghozhatók és végrehajthatók az esetleges zsinati döntéseket megelőzve is. Hallgassuk őt magát: „... ha a régi hitszokásoktól való eltérés miatt az uralkodó magát az egyházat látja végveszélyben, és nem lát reményt arra, hogy az a saját erejéből megváltsa önmagát, nem engedelmes fiúként viselkedik-e a király, ha minden hatalmát felhasználja felemelni őt, és kezét nyújtja neki, hogy vissza-segítse az eredeti helyes ösvényre...” Mert „ettől függ az állam újratereztése” is.

Továbbra is létezik tehát a politikai és ideológiai szféra kölcsönhatásának konkrét formája az állam és egyház sajátos kapcsolatában, de a domináns szerep az államé. Az 'interim' elfogadása, a két egyház akár ideiglenes legalizálása az állam és az egyház szétválasztását jelentené, de az adott pillanatban mindkét felekezet politikai és katonai erőt képvisel. A vallásszabadság alapvető feltétele, hogy a hit kivonuljon vagy kiszoruljon a politikai szférából. La Boétie korában erről még nem lehet szó. A népnek politikai öntudatra kell ébrednie a *Költői beszéd* szellemében. Ezért is lesz és marad holt betű a korban egyébként páratlan „januári” türelmi rendelet, és marad az egyházszakadást megelőző nagy humanista evangélista generáció²⁹ vágyaihoz hasonlóan illúzió a kereszténység újraegyesítése a megtisztított egyházban. A szakadás után más lesz a világ arculata. Talán mert a szakadás is csak egy volt a változó világ tényei közül.

A *Költői beszéd* máig tisztán csengő és válaszra készítő hangjához képest kordeterminált humanizmusával együtt halk és diszsonáns is a *Javaslat* itt-ott. De változásoktól terhes korunkban nem csupán pusztán kordokumentumként lehet tanulságos. A reformgondolkodás sajátos modellje is. – A polgárháborút megelőzendő.

Jegyzet

1. Henri Pirenne: *A középkori gazdaság és társadalom története*, Budapest, 1983., Gondolat.
2. Fernand Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XV–XVIII siècles)*, tome 2. chapitre 5. *La société l'ensemble des ensembles: L'État envahissant*. Paris, 1979, Armand Colin.
3. George Duby: *Histoire de la France*, Paris, 1970, Larousse, 246. 1.

4. Collège de France, eredetileg Collège Royal, I. Ferenc alapítványa a Sorbonne vetélytársaként létrehozott oktatási intézmény, ahol a modern humán oktatás folyik. Első tanárai Lefèvre d'Étaples és Guillaume Budé.
5. Étienne Dolet (1509–1546) ismert humanista, egy latin nyelvű kommentár szerzője, eretnek és ateista tanok terjesztésének vádjával akasztásra és máglyahalálra ítélik. Párizsban végzik ki.
6. Marguerite d'Angoulême, Navarra királynője, I. Ferenc húga, művelt humanista mecénás, költő és író. Pau-i és nérac-i kastélyaiban sok üldözött humanista meghúzódik. Legismertebb műve a *Heptameron* című novellagyűjtemény.
7. Clément Marot (1496–1544) a század egyik legnagyobb költője, zsolnárfordításai miatt protestantizmussal vádolják, Torinóban hal meg száműzetésben.
François Rabelais (1483 vagy 1494–1553) az európai reneszánsz egyik legnagyobb alakja. A *Pantagruel*, a *Gargantua* után a *Harmadik könyv* és a *Negyedik könyv* írója (*Az Ötödik könyv* szerzősége bizonytalan). A *Negyedik könyvet* 1552-ben ítéli el a „parlament” (bíróóság), s a szerző ezután eltűnik. Talán 1553-ban hal meg.
Bonaventure des Périers (1510–1544) hedonista életelveket valló humanista, a *Cymbalum Mundi* című művéért üldözik, amelyben a vallási képmutatást gúnyolja ki.
8. A korstílusok és a társadalomtörténeti mozgás kapcsolatáról: Jenő Újfalusi Németh: Pour une périodisation relativement nouvelle des littératures européennes, in *Acta Romanica*, Szeged, 1972. 53–81. 1.
9. Maurice Scève (1501–1560) az egészen különleges gazdasági és kulturális szerepet betöltő Lyon – és egyben a század – egyik legnagyobb költője. Három híres kötete a *Délie*, a *Saulsaye*, *Microcosme*.
10. Pierre Goubert: *Initiation à l'histoire de la France*. Paris, 1984, Fayard/Tallandier, 125. l. Ugyanerről a témáról: Fernand Braudel i.m., Georges Duby i. m. 239–261. 1. Lásd még A. Manfred: *Histoire de la France*, Moscou, 1978., Éditions du Progrès, 215–303. 1.
11. A „szélesebb koalíció” és „kis koalíció” kifejezésekkel a monarchia bázisában bekövetkezett változást próbálok érzékletesebbé tenni.
12. A jelenséget Braudel (i.m.) a *L'État envahissant* (A mindent maga alá gyűrő állam) cím alatt tárgyalja.
Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest, 1983., Magvető. 19. 1. A „civil society” ősfarmáját az európai újkor hajnalán alaposan ki kellett hámozni persze «feudális kontextusából», hogy összefüggésbe hozható legyen az állam szintén merőben új képletével”.
13. Lásd a zsarnokellenes vádirat magyar fordítását és annak utószavát: Étienne de La Boétie: *Az önkéntes szolgálásról*. A zsarnok ellen. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Újfalusi Németh Jenő. Bp. Helikon, 1990.
14. Étienne de la Boétie életrajzával kapcsolatos adatokat elsősorban François Hincertől (*La Boétie: Oeuvres politiques*, Paris, 1963., Éditions Sociales – előszó –), Simone Goyard-Farbe-tól (*La Boétie: Discours de la servitude volontaire*, Paris, 1983, Flammarion. Előszó.) és Malcolm Smith-től (*Étienne de la Boétie: Mémoire sur la pacification des troubles*, Genève, 1983., Droz.), valamint az Editions Sociales által kiadott irodalomtörténetből („nagy Éditions Sociales”) veszem (*Histoire littéraire de la France*. Sous la direction de P. Abraham, Roland Desné, vol. 2. 1492–1600 par Henri Weber. Paris, 1975)
15. Talán erre utal Montaigne a *Figyelmeztetés az olvasóhoz* című könyv előszóiban. Essais, tome II., Paris, Garnier, 1962. 606–607. 1. La Boétie kéziratának ügyében lásd még: Jean-Paul Delbègue: *La Boétie ou la face sinistre de Montaigne*, in *Commentaire, Revue trimestrielle*, Paris VIII; VII. 1984. 297–301. 1.
16. Anne du Bourg (1521–1559) az orléans-i egyetem rektora, a párizsi parlament tanácsosa tiltakozik a protestáns-üldözés ellen; eretnkség vádjával II. Henrik kivégezteti.

17. François Hotman a zsarnokgyűlölők („monarchomaques”) egyik legismertebb képviselője, a *Franco-Gallia* szerzője.
18. *Niccolo Machiavelli művei*. Bp. Európa, 1978. I. köt. 673–679. 1. *Körkép a franciaországi állapotokról*. – Montesquieu: *Esprit des Lois*.
19. Ebben Erasmus tanítványának bizonyul inkább, mint a vele egyidőben vallási türelmet követelő Sébastien Castèlliané (Couseil à la France désolée, 1562). Lásd: M. Turchetti: *Une question mal posée: Erasme et la tolérance. L'idée sykkatobasis*. = Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, tomeLIII; Droz, Genève, 1991. pp. 379–395.
20. Lásd 15. jegyzet.
21. A *Javaslatban* La Boétie a parlamentek hatáskörébe kívánja vonni a zavargások szereplői feletti ítélkezést.
22. Malcolm Smith adja ezt a címet a szövegnek tartalmi kritériumok alapján (lásd 14. jegyzet, M. Smith).
23. Malcolm Smith úgy véli, hogy 1561. november 26-án Montaigne már magával is vitte La Boétie szövegét Párizsba, hogy befolyásolja a „szűkebb tanács” tagjait.
24. A tridenti zsinat után felerősödött ellenreformáció idején már veszélyes világi oldalról megfogalmazott reformjavaslatokkal előállni, ami indokolja – a *Költői beszéd* megégetése mellett – azt, hogy Montaigne lemondjon a megjelentetésről.
25. A megfogalmazás módja a *Költői beszéd* szerzőjéről árulkodik.
26. Újra a *Költői beszéd* szerzőjének logikája.
27. Így nevezték a szélsőségesen pápához hű tendenciákat.
28. M. Smith, Introduction, 13. I. (lásd 14. jegyzet)
29. Az „evangélista” generációról lásd Georges Duby i.m.: 96–106. I.